

NOTAS DUNHA CONVERSA CON ANTONIO FRAGUAS

Xosé Manuel González Reboredo
Instituto Rosalía de Castro
Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

Antonio Fraguas naceu en 1905 na parroquia de Loureiro de Cotobade, na parte central da provincia de Pontevedra. Foi fillo dun emigrante no Brasil, destino que agardaba tamén ó profesor Fraguas de non ser por circunstancias que se verán máis adiante. Ós seus máis de noventa anos é un recoñecido patrucio da nosa cultura. Cronista Oficial do Reino, membro da Real Academia Galega, do Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento, do Consello da Cultura Galega, director do Museo do Pobo Galego, tamén é un destacado investigador nos eidos da historia, a etnografía ou a xeografía, así como un divulgador incansable da nosa cultura e un ameno conversador que expón as cousas, como el gusta de dicir, sinxelamente.

Mais don Antonio tamén foi durante moitos anos un profesor que exerceu principalmente no ensino medio, chegando a ser catedrático numerario de instituto, corpo no que

se xubilou en 1975, cando comezaba un proceso de fulminación dos catedráticos de ensino medio, que culmina nos nosos días coa actual reforma educativa.

Quen escribe estas liñas introductorias tivo a fortuna de ser alumno de don Antonio, primeiro no Instituto Masculino de Lugo e logo na Facultade de Filosofía e Letras de Compostela. As xuvénis, case de infancia, lembranzas miñas de don Antonio ensinante en Lugo son para min un guieiro do que é un bo profesor, un profesor imaxinativo e dotado de coñecementos e do don da palabra, un auténtico *profesor*, como din os británicos, e non un *teacher* parapetado detrás dunha concepción mecanicista, pseudo-tecnocrática, da docencia. En definitiva, un home que cumpriu na súa vida académica o vello lema dos catedráticos de instituto, compartido cos da universidade e expresado na máxima latina *perfundet omnia luce*, sen necesidade de botar man de complexos e retóricos “proxectos curriculares”.

Por iso é para min unha satisfacción cumprir coa encomenda que me fixo a dirección da *Revista Galega do Ensino*, consistente en preparar e, posteriormente, publicar unha entrevista con don Antonio. Entrevista que eu prefiro titular conversa, tendo en conta que os textos literais, que reproducen as súas palabras gravadas en magnetófono, van acompañadas de comentarios meus. Respectando no posible o dito polo noso personaxe, en recreación autobiográfica na que non falta a escenificación verbal de diálogos, considero perfectamente lícita a miña intromisión no escrito, a interpretación persoal do dito por el. En calquera caso, as respostas de don Antonio ás miñas insinuacións están perfectamente diferenciadas nas páxinas que seguen, limitándome eu unicamente, neste caso, a transcribir parágrafos da súa conversa e introducir pequenísimas correccións e aclaracións que non alteran a linguaxe coloquial, afectuosa e informal do interlocutor. En suma, son documentos aptos para

que calquera lector poida facer, pola súa banda, outras interpretacións.

Advírtolle tamén ó lector que nesta conversa están máis presentes os tempos da súa infancia e xuventude. Así o consideramos oportuno, pois quizais é esta etapa da súa vida a menos divulgada, e tamén na que atoparemos curiosos recunchos da súa biografía contados do mesmo xeito que o faría calquera cotobadés con algo de memoria e con moito entendemento.

2. OS PRIMEIROS ANOS

Como antes indicamos, don Antonio nace na alborada do século XX, nun contexto característico da Galicia rural. Eses primeiros tempos foron motivo da parte inicial da nosa conversa. Con minuciosidade e amabilidade baseadas na citada sinxeleza, don Antonio falou da súa terra, da súa casa e das primeiras experiencias como alumno de ensino primario.

Loureiro é unha parroquia. Ten por patrón a Santiago. Eu nacín nun barrio que se chama Insuela... Era un lugarciño; era e é. Agora ten poucos veciños, pero tivo ata vinte veciños. Estaba dividido en tres partes; eu pertencía ó Quinteiro de Abaixo, a nosa casa tiña o número tres. Despois, os meus antepasados, sobre todo un meu avó, ese mercou unha casa, despois outra, e así tivemos as tres casas nunha... É curioso que as casas nomeábanse case todas pola dona da casa: «a casa da señora Manuela», «a casa da señora Susana»... No barrio viviamos da agricultura e do gando. Había arredor de cen vacas, unhas noventa vacas. Agora non hai ningunha. Había algunhas bestas, polo menos unhas cinco ou seis. Antes de eu nacer, había ovellas...

Antonio Fraguas (segundo pola esquerda), acompañado de Xosé Filgueira Valverde, o investigador andaluz Rodríguez Becerra e X. M. González Reboredo. Santiago de Compostela 1993.

E non había outras cousas *especiales*. Axudábase moito no traballo cando había un *perigo*. Cando se facía un palleiro, por exemplo, e ameazaba unha tronada. A xente viña acudir cando había un lume, acudían todos os da parroquia. Axudábase cando había o carreto de pedra para unha casa...

Gracias a miña nai eu aprendín a ler. Miña nai mercou un silabario e foime *enseñando* no silabario. Recordo sempre que a letra que non me quedaba era o *d*. E na casa estaba con nós unha señora, que eu chamo sempre «mamá Antonia» (que veu para a nosa casa porque ela vivía en Mondariz, morreulle o home e os familiares tratábana mal...). Como a min non me entraba o *d*, díxome: «¡Acórdate polo dedo, home!». Ditoso dito, non me esqueceu máis o *d*. De modo que, por este medio didáctico de aprendizaxe... pois algunha vez useino pensando por esto.

Meu pai veu máis tarde. Foi o que me *enseñou* a sumar, a restar, a multiplicar, a dividir e sumar quebrados. Logo, verdade, fun aprendendo outras cousas eu

pola miña conta, porque na escola non aprendín nada... Díciame o mestre: «eso se escribe con *h* porque es un tiempo del verbo *haber*», e eu metía o verbo *haber* no tempo de inverno, no tempo de calor ou frío, e parecíame que era eso, un tempo atmosférico, porque eu nunca declinara nin conxugara nin verbo nin verba ningunha. As únicas cousas que me explicou foron dúas verbas, que «torto» era que lle faltaba un ollo e que «afónico» era o que lle faltaba a palabra, é dicir, que non podía falar. Nunca collín na man unha *tiza*; vin unha cousa branca que lle deron unha vez a un rapaz porque foi o inspector da escola...

O mestre era un home listo; ademais era coxo, baixiño, cun bastón sempre. E ademais era meu tío, casara cunha irmá do meu pai. O que aprendín ben foi a ler. Eso, verdade, valeume para paleografía, porque era un libro de Esteban González Pontelocella... E ese libro, que empezaba coa palabra «filosofía», que era letra do século XIX, chegaba ata o século X... si, o X-XII, a letra gótica. E fun aprendendo como eran as [distintas] letras.

Estas primeiras manifestacións do profesor Fraguas conteñen unha evocación inicial da súa terra natal que se prestan a comentario etnográfico, tal e como sucede coa descrición das *axudas*, tan comúns na Galicia rural tradicional. O cadro por el debuxado non está exento dunha certa saudade do pasado, especialmente manifesta cando alude á despoboación do lugar de Insuela ou á ausencia no presente dunha privilexiada fonte de riqueza, como era o gando.

A parte central da nosa conversa, neste caso, coma nos demais, ten unha especial dedicación ó ensino. Don Antonio relatou as súas vivencias persoais nos primeiros pasos como estudante. Un feito salientable é o papel que desempeñou a súa nai, que o iniciou nas primeiras letras. Parece pertinente destacar aquí que as

mulleres na sociedade rural cotobadesa de comezos de século tiveron, en moitos casos, un papel preponderante na esfera familiar. Como ben indica don Antonio, as casas levaban o nome das mulleres e non dos homes. Nun contexto no que a emigración dos homes, tanto a temporal dos canteiros coma a máis longa dos que ían a América, era constante, a muller non só se converte durante longos períodos de tempo en “viúva de vivo”, senón que ten que asumir a dirección e control da casa, e tamén, por veces, o labor de comeza-lo adoutramento dos fillos sen a axuda do home. Mesmo co esposo xa retornado, a muller nunca perdería de todo esa capacidade de tomar decisións. As palabras do profesor Fraguas —trocado agora por arte das miñas suxestións en voluntarioso informante etnográfico— traen á miña memoria escritos

de investigadores europeos da familia campesiña tradicional, como M. Segalen, que insistiron en máis dunha ocasión na capacidade de decisión de moitas mulleres rurais e mesmo no seu efectivo mando no interior do fogar. Esta visión parece estar en contradición coa ideoloxía pretendidamente dominante, que lles asignaba ás mulleres un status de subordinación ó home; pero calquera estudioso da praxe diaria da familia campesiña sabe que unha cousa é o que se mantén como ideal e outra a realidade cotiá no seo do fogar. As mulleres labregas de Cotobade, habilmente, con seguridade souberon xogar vantaxosamente coa situación na que se atopaban.

Por suposto que o adoutrinamento inicial por parte do pai non está ausente das declaracións de don Antonio: el foi o encargado de ensinarlle o cálculo fundamental. Este esforzo, xunto co da nai, son boa mostra de que non é de todo exacto que o mundo rural galego viviu de costas á aprendizaxe da cultura supra-local (a chamada “Gran Tradición” por Redfield), unha cultura coa que tiña que estar en contacto máis ou menos permanente. Nos meus traballos etnográficos de campo na montaña oriental lucense, tiveron a posibilidade de recoller datos de hai sesenta ou setenta anos nos que se vía como nas aldeas se contrataba por veces un “mestre do tego” para que lles ensinara ós nenos do lugar os rudimentos das letras

e do cálculo —sempre, iso si, nas épocas do ano nas que o traballo agrario era menor—, suplindo así a falta dun eficaz servizo público de docencia.

Ese mesmo afán foi o que levou á escola ó profesor Fraguas. Os parágrafos que lles dedica ós primeiros anos de escolar teñen unha carga fortemente crítica e negativa. Malia algún acerto, como o de aprender a ler diversos tipos de letra, en xeral a experiencia daquel meniño na escola de Loureiro foi moi negativa. ¡Nin sequera aprendeu a utiliza-lo xiz e o encerado, e os tempos verbais confundíanse na súa mente co tempo atmosférico! Nesta descrición toma don Antonio unha postura que manterá noutras partes da conversa: o mestre non era eficaz porque non explicaba as cousas, é dicir, non aclaraba o porqué delas. A escola perfílase así como un lugar onde se aprende “de corrido”, e non un lugar onde se ilumina a mente dos meniños mediante a aclaración racional e analítica de conceptos. Precisamente esta é a actitude que buscará o noso interlocutor ó longo da súa vida docente, o mesmo que debe buscarla calquera profesor. E debe facelo de maneira creativa, acudindo a recursos e imaxes que penetren na mente infantil e xuvenil e a iluminen. Neste sentido, nas frases antes transcritas hai un claro contraste entre “mamá Antonia” e o mestre; a primeira, ensinante ocasional guiada polo máis elemental instinto de

eficacia e claridade, facilítalle a don Antonio unha sinxela fórmula para assimilar unha letra; o segundo non é capaz de aclarar na súa mente esferas semánticas do concepto “tempo”.

Pero non todo foi negativo nas etapas de ensino primario para don Antonio. A conversa continuou e nela agromaron novas e esperanzadoras perspectivas:

E logo eu *iba* marchar para América, porque meu pai levábame para América, para o Brasil. Quería que fose maquinista. O de maquinista non era porque eu fose amigo das máquinas. Era porque un primo irmán del quería que fose eu para *enseñarme*, para deixarme o cargo que tiña el, que era maquinista de primeira... O primo quería-me moito e eu debía marchar para alí. Eu tiña moita ilusión porque me escribía un compañeiro da escola, e mandárame unha postal, e dicíame: «En este edificio se estudian muchas cosas. Ven pronto, que vas a aprender aquí mucho»... Estaba en Niteroi.

Pero veu facer escola alí preto, a un quilómetro de distancia da nosa casa, un señor que fora profesor en Covelo, onde o Conde de Covelo fixera un colexio... *Bueno*, o mestre foi á misa no mes de Nadal alí a Loureiro... E o primeiro domingo tocou a *campana* e non sei quen falou alí de cousas do *sonido*; o mestre explicou como se transmitía o *sonido*, e como había o eco, que reproducía o mesmo *sonido*... A min aquilo agradoume moito. ¡Que ben explicaba aquel señor! Ó domingo seguinte había... os homes da parroquia, e un deles dixo:

—Non sei como non cortan as silvas que están alá na torre, ¡Home! (Porque había unha silveira na torre, efectivamente).

E outro dixo:

—O que non me explico eu é cómo hai alí unha silveira.

E o mestre explicou inmediatamente como a semente vai polo aire... ¡Que ben!... Aquelo estaba moi ben explicado.

Eu cheguei á casa e díxenlle [ó pai]:

—Mire, papá, eu quería ir agora por dous meses á escola de aí, de Famelga.

—Pois si, pois si. Vou eu falar con don Antonio.

Foi a Famelga, falou con don Antonio e alá fun eu á escoliña. Na escola, por primeira vez, collín unha *tiza* na man. Fixen unha división que me mandou el.

Había dous tramos [refírese don Antonio a niveis], o tramo baixo e o tramo máis subido. Eu [quedei] no tramo máis subido.

Bueno, recordo que o mestre tiña ordenado en liña, é dicir, ordenados por números [os alumnos en orde numérica de puntuacións]... Ós catro días ou así eu ganeí tres postos. Quedara facendo o número catro. Chegamos ó sábado e... aquel día a min xa me chegara a enciclopedia que había de libro de texto. E viña unha lección longa, bastante difícil. Cheguei á casa, acórdome que me sentei na cociña e púxenme a ler, e fun aprendendo sen traballo... Total, que en pouco tempo aprendín moi ben a lección. O luns, alá chegamos á escola; eu estaba no meu número catro. Pregúntalle [o mestre] ó número un, e o número un dixo a lección magnificamente; pregúntalle ó segundo... o segundo xa afrouxou na primeira pregunta e na segunda xa non soubo romper. Pregúntalle ó terceiro e o mesmo. Así chega a pregunta para min... e eu dixeran a primeira pregunta sen preocupación. Preguntoume a segunda e contesteina exactamente igual... Dixeran a lección completa. Pasei ó segundo posto. Non fun capaz de ganar o primeiro, porque ese non o perdeu o número un, pero tampouco me ganaron a min o número dous. Tívenos sempre.

Pero cando chegaba a fin do mes de febreiro... non, era xa marzo... cando faltaban dous días para rematar o mes, como eu debía marchar da escola... [Dixo o mestre]:

—Dile a tu padre que venga a hablar conmigo.

Bueno, eu cheguei á casa:

—Díxome don Antonio que vaia falar con el.

—¡Ah!, e logo, ¿ti que fixeches?

—Nada.

—¡Pero home!, ¿que fixeches?

—Eu non fixen nada.

—¿Anduvestes á guerra?

—Non señor.

—¿Romperías algún cristal por alí?

—Non señor.

Eu estaba moi tranquilo. Eu non fixera nada.

Pasou toda a noite [o pai] que non *durmeu*, dicíndolle á miña nai: «¡Qué faría este rapaz, *Dios mio*, qué faría este rapaz!»

Foi á mañá e aínda estaba don Antonio na cama. *Saleu* [e dixo]:

—Mire, señor Fraguas, no lleve usted al chico para América, no se marche usted con él. Déle usted una carrerita.

Meu pai díxolle a verdade:

—Non temos medios económicos para darlle unha carreira... e temos que marcharnos precisamente para América.

—No, hombre, no, con muy poco le da usted la carrera de maestro. Y ahora el no puede entrar en el Magisterio porque le falta un año, pero va al bachillerato y le conmutan las asignaturas... Nada, hombre, no lleve usted al niño.

Meu pai viña por un lado moi contento, porque o rapaz non fixera mal ningún e ademais dixéranlle que era listo. Pero, no fondo, traía unha gran preocupación. El tiña unha solución para o fillo. Esa solución era como unha carreira, porque entonces ser maquinista de tren no Río de Xaneiro era como hoxe ser comandante de *vuelo* en calquera empresa de aviación.

Chegou á casa. Recordo que miña nai estaba sentadiña así, ó pé da porta; eu estábame vestindo. E chegou:

NAI: ¿Que che quería don Antonio?

PAI: Que o rapaz vale para estudar e que se lle debía dar unha carreiriña.

NAI: Ai, ¡pois si!

PAI: Alá vós.

NAI: Bueno, pois ti dille a don Antonio que se vales para estudar, que si.

Efectivamente, eu díxenllo. Xa me separaron dos outros. Empecei a estudar, a facer *apuntes* de cousas de xeografía e cousas desas, e presentei a instancia de ingreso [no instituto].

Este segundo bloque de testemuños autobiográficos de Antonio Fraguas ten, como anunciamos, unha primeira dimensión que convén glosar. Trátase da actitude do segundo mestre en comparación co que se nos presentaba nos primeiros momentos. Para el este mestre si sabía explicar, e tamén era capaz de descubri-las capacidades dos seus alumnos e orientalos a eles e as súas familias. El foi o que determinou a querencia do profesor Fraguas para o estudio, o que mediou diante dos pais para que lle deran “unha carreiriña”. Carezo de datos sobre a formación deste mestre, pero quen estea familiarizado coa historia da educación nos dous últimos séculos sabe perfectamente que centros como a *Institución Libre de Enseñanza* comezaron a introducir en España unha nova visión do ensino nas últimas décadas do século XIX. Os modelos postos daquela en práctica foron paseñadamente penetrando no universo dos profesionais da educación, e mesmo a Escola Superior do Maxisterio de Madrid iniciou a formación de docentes para escolas de maxisterio dentro de novos parámetros que incorporaban modernas visións do labor do ensinante. Posiblemente don Antonio, o mestre

de Famelga aludido, recibiu unha formación neste sentido, algo que o levou a desenvolver na súa tarefa as dimensións explicativas e tamén a exercer un rudimentario, mais eficaz, labor de orientación dos seus alumnos, especialmente dos máis capacitados. Recursos destinados a estimular os alumnos, como o de ordenalos de acordo co seu rendemento, poden resultar hoxe un tanto pasados de moda para os novos *capitostes* da psicopedagogía, que dominan o mundo conceptual dos métodos educativos mediante unha terminoloxía críptica e moitas veces baleira; pero, en todo caso, eran primarias fórmulas encamiñadas a esporear aqueles que, como o profesor Fraguas, tiñan ansias de saber.

Os anteriores parágrafos inciden, ademais, noutro aspecto que xa comentamos. Mediante un natural diálogo, que transcribimos minuciosamente porque nos pareceu dunha fermosa sinxeleza, vemos como, de novo, pai e nai se formulan conxuntamente a posibilidade de que o protagonista estudie “unha carreiriña”. E a postura da nai resulta non só inmediata, senón decisiva. O neno estudiará porque o pai renuncia ós seus primitivos planos e, pregándose á nai, fillo e mestre,

acepta a proposta. Esta decisión familiar, na que a muller non é un mero suxeito paciente, senón unha activa impulsora do futuro do seu fillo, é a que fixo que don Antonio sexa hoxe figura indiscutible das nosas letras, investigador constante da cultura galega e, ata hai poucos anos, profesor que transmitía con claridade os seus saberes na aula. O vello proxecto de ser maquinista no Brasil quedou abandonado nun arredado día de marzo, cando un mestre, un pai e unha nai converxeron para orienta-lo futuro dun rapaz.

... Nos días que debía marchar para Brasil, ingresei no instituto, aprobei o ingreso. Contestei moi ben, ademais, no ingreso... E, en setembro, aprobei o primeiro curso por libre. Logo estudei o segundo tamén por libre... Funme examinar e aprobei. E o terceiro xa fun por oficial.

Eu, claro, era «un da aldea», un da aldea que non sabía falar castelán, e tiven que aprender ben o castelán... Pero, eso si, tiven sempre o *calificativo* «el de la aldea». Cando rematou o curso, preguntaron: «¿Quién llevó la otra [matrícula en debuxo]?», «El de la aldea, Fraguas»... Aquelo xa me deu a min o título de nobreza. Desde que entrei no instituto eu non deixei de ser «o da aldea». Houbo xa momentos en que presumía de que era «o da aldea».

Fun rematando o bacharelato. O sexto curso foi un curso especial; incluso fundáramos, entre varios, xa mociños, unha Sociedade da Lingua, que tiña a misión, como primeira cousa, os escudos de Pontevedra. Eu debuxaba bastante ben, e fixera uns catro ou cinco debuxos ben feitos. Eses debuxos desapareceron, rompéronse cando empezou o Movemento, porque cando aparecía nunha casa un debuxo deses, a policía tomaba nota e era un debuxo sospeitoso... ¡Así discorría a xente!... ¿Que máis tiñamos que facer?...¡Ah!, facer un diccionario... era outra cousa.

Eu do instituto teño recordo bo e recordo malo. O recordo ruín foi por unha cousa... era o latín. O latín, en vez de atopar un home que *enseñara* latín, *enseñoume* a odiar o latín, pero a odialo a non poder máis...

3. O BACHARELATO EN PONTEVEDRA

Despois do anterior, conversamos con don Antonio sobre os seus tempos de estudante en Pontevedra. De novo as súas palabras van poñernos, con coloquial claridade, diante de curiosas situacións que serven de exemplos cualitativos para valora-lo que era o ambiente nun instituto de ensino medio dos anos vinte.

Agora, bos profesores, os profesores de *enseñar*, pois si. Un profesor especial: Castelao. Ese... presentei un día eu unha lámina. Era un pé. O pé estaba ben feito, pero díxome: «Mire, hay necesidad de poner así [don Antonio fai un xesto imitando o de Castelao]... un dibujo hay que hacerlo un poco, porque, mire usted, si se ve así parece que calcó el dibujo... Se hace así [novo xesto de don Antonio para indicala actitude de Castelao]».

Logo outro que *enseñaba* moi ben [era] o de matemáticas. Pero o que máis me fixo... creo que a quen procurei seguir, é o catedrático de lóxica, ética e rudimentos do dereito. Era don Antonio Losada Diéguez. Ese en lóxica déume notable. Pero en ética e rudimentos de dereito púxonos un exercicio final... púxonos un exame e eu escribín todo o que puiden, pero non escribín máis que dun tema, e ese aínda incompleto... Ó *salir*, ó cabo dunhas horas... *Bueno*, pois creo que Losada, ó que non escribira os tres temas suspéndeo. Eu fun a xunto de Sebastián e díxenlle:

—Eu non escribín máis que dun tema e aínda non acabei.

—*Bueno*, eu tampouco.

—Din que Losada suspende a quen non...

—*Bueno*, eu tamén o oín, pero non fagamos caso deso...

Pasou o domingo e o luns levanteime e fun ó instituto:

—Fraguas, que te chamou Losada. Anda, pasa...

¡Que me quería a min Losada?... Entrei. Sebastián, que tiña a papeleta miña, deuma, e eu mirei por detrás. Dícía: matrícula de honor. Eu [falando en voz baixa con Sebastián]:

—Esta é a túa, déchesme a túa.

—Non, que é a túa.

Deille a volta e poñía: Antonio Fraguas Fraguas. Nunca levei unha nota que me dera tal satisfacción... Eu creo que se me dan cinco mil pesetas (que entonces era unha cantidade de diñeiro que se podía mercar unha vaca), pois non quedaba tan contento. ¡Que contento quedei!... Quedoume sempre a visión deste home;

pero cunha particularidade; vin para aquí de estudante e un día veu el a Santiago e levoume con el, fun comer con el... Eu procurei imitalo en todo o que puideren como *maestro*, como profesor.

Unha contextualización de urxencia para as palabras de don Antonio sitúanos diante dun ensino medio en gran parte procedente da remodelación levada a cabo no século XIX. O bacharelato, que duraba sete anos, estaba entre o ensino primario e o universitario, aínda que o título de bacharel —que antigamente era título propio da Universidade— seguía a ter rango universitario, a diferenza do camiño que se está a seguir nos nosos tempos, nos que o ensino secundario, cualificado negativa e absurdamente como **non universitario**, parece se-lo remate dun ciclo elemental e non o cimento sobre o que se construírá o ensino superior. Algunhas cátedras, como a citada de lóxica, ética e rudimentos de dereito, eran características dos planos de estudos da época. Como era lóxico, ó instituto chegábase mediante un exame de ingreso (sobre o que volverá falar don Antonio máis adiante).

Como no ensino primario, don Antonio traza un panorama con luces e sombras, estas últimas centradas no que seguramente era un incompetente profesor de latín. Pero as luces brillan con moita máis intensidade. Castelao e, moi especialmente, Losada Diéguez, van deixar fonda pegada en don Antonio. Como el ben nos di, vaise converter no seu modelo de profesor.

Nin sequera dos profesores universitarios dirá don Antonio algo parecido ó longo da conversa. Este catedrático formaba parte dese conxunto de catedráticos de ensino medio que eran como astros con luz propia e que chegaron mesmo a superar en formación e en capacidade de asunción de novas teorías ós profesores universitarios. Hai poucos días, relendo o libro de Thomas F. Glick sobre Darwin en España, puideren lembrar que unha parte non desprezable da polémica que se suscita na España de finais do século XIX sobre o darwinismo se desenvolveu entre profesores de ensino medio; isto é mostra da capacidade intelectual dos catedráticos de instituto, moitos deles non só coñecedores da súa materia, mais tamén importantes investigadores. É unha verdadeira mágoa que o tempo que nos tocou vivir esqueza ou, ladinaamente, oculte esta realidade de careceren os profesores deste nivel dos necesarios estímulos para levaren adiante investigacións nas súas respectivas disciplinas, que sempre han redundar en beneficio das clases (e non me refiro, por suposto, a investigacións de socioloxía da educación, didáctica, psicopedagogía, etc.).

Non imos facer comentario máis demorado sobre as figuras citadas de Castelao e Losada Diéguez. Os dous

tiveron unha importante participación nos movementos culturais e de reivindicación da identidade galega, o segundo nas Irmandades da Fala, o primeiro nunha dilatada vida dedicada a Galicia. Abundan os escritos ó respecto e a eles remito o lector. Mención especial merece ese Sebastián, bo amigo e compañeiro, que é nada menos que Sebastián González García Paz, nado en Pontevedra en 1908, licenciado e logo doutor en Filosofía e Letras, profesor da Universidade de Santiago e, xa no exilio, profesor en Porto Rico. O amigo Sebastián volverá aparecer nesta conversa, cando as lembranzas de don Antonio se acheguen a Compostela.

Unha cuestión que merece comentario, cando menos de pasada, é esa insistencia de don Antonio no de “ser de aldea”. A situación de don Antonio no Instituto de Pontevedra é consecuencia lóxica dunha sociedade na que había (e, en parte, aínda hai) unha fonda dicotomía cultural rural/urbano, coa conseguente situación diglósica. A descualificación do labrego por parte de *urbanitas* que frecuentemente posuían unha superficial cultura, e un máis ca dubidoso dominio da lingua oficial (“castejanos del poniente”, como diría Felipe Lubián,

mestre e alcalde dos lindeiros da galeguidade) é algo ben coñecido e non procede insistir no dito. A postura de don Antonio aparece nas súas palabras chea de dignidade. Para el, ser “de aldea” non é motivo de minusvaloración, senón todo o contrario. Non é de estrañar que esta actitude o levara a cofundar esa Sociedade da Lingua da que nos fala, dando así os primeiros pasos polos eidos da investigación, algo que ampliará nos anos vindeiros da súa vida, ata o presente.

4. A UNIVERSIDADE. O SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS. AS PRIMEIRAS AVENTURAS DOCENTES

Ano 1924. Unha vez rematado o bacharelato, o mozo Fraguas comeza os seus estudos universitarios en Compostela. As súas evocacións contemplan experiencias e consideracións sobre os seus profesores e compañeiros. A visión destes no presente, tras setenta anos, é claramente selectiva. Profesores como Bustamante, Ramón Gallego e Armando Cotarelo son os primeiramente recordados. Xunto deles, algúns compañeiros cos que compartiu aula e mesmo proximidade de asento, como Luís Brey Bouza e Castillo Elejabeitia, os dous poetas. Así falou deles don Antonio:

Aquí, na Universidade, o primeiro día fun ver como era a apertura de curso... Non lle dei importancia, marchei... E, ó día seguinte, fun para a universidade e estaba un compañeiro do Instituto de Pontevedra, Luís Brey Bouza, primo de Fermín Bouza-Brey... Encontrámonos, e veu para xunto nós un poeta, Castillo Elejabeitia.

Desa maneira, como Luís Brey Bouza era tamén poeta, eu quedei no medio. Sempre digo que o que tiven coidado é de separar as musas, que non se pegaran, porque os dous estaban ilustrados coas musas. E digo tamén que a poesía non é un mal que sexa contaxioso, porque eu estaba no medio de dous, e detrás había outro poeta, era Mira, de Ribadeo.

Un [dos profesores] era catedrático de instituto e auxiliar por oposición na Universidade. Este era o de lóxica. Era a primeira clase que tiñamos. Era don Ramón Gallego García... Este señor algunhas veces chegou a explicar algunhas leccións de metafísica. Explicaba moito e falaba con moito respecto, gran admiración, de López Ferreiro, con quen, ó parecer, colaborara como alumno seminarista ou cousa polo estilo.

Logo o de historia era Bustamante, un mozo novo ó que lle gustaban as conquistas de namoro (cousa que admitiamos todos)... O terceiro profesor era don Armando Cotarelo Valledor... Don Armando, cando estivo máis na clase, pois estivo vinte minutos. As clases del eran dun cuarto de hora, rozando un cuarto de hora. Por eso *solo* demos os cancioneros e pasamos logo coa gramática histórica. El *iba* explicando fonética e eu fun facendo uns *apuntes* moi *especiales*. Nunha *libreta* eu puxera as normas *principales* da fonética. Cheguei a ser un especialista... Cando viñeron as notas, deume sobresaliente. Os sobresalientes tiñamos dereito a presentarnos a matrícula de honor (para eso había que facer un exame). Eu fixen o examen e *saliu* ben; deume matrícula de honor.

Don Antonio sitúanos esquemáticamente no ambiente dunha universidade de provincias, como era daquela a de Santiago (¿segue a selo hoxe?). A rutina nas clases era a nota dominante. Pero do esquecemento salva don Antonio algúns, como o citado don Ramón Gallego, que, coma tantos outros, combinaba o traballo no instituto co da universidade; foi, ademais, colaborador de *Galicja Histórica* e participou no movemento tradicionalista de Juan Vázquez de Mella (o que explicaría a súa admiración por López Ferreiro, outro eminente tradiciona-

lista da xeración anterior). Mesmo don Armando, malia a súa falta de cumprimento do horario lectivo, logra que don Antonio se interese pola fonética. Don Armando Cotarelo, natural de Vegadeo, foi durante anos catedrático de lingua e literatura da Universidade de Santiago e logo foi a Madrid, chegou a ser académico da lingua e deixou unha importante obra escrita, parte dela en galego, na que destacan as súas creacións teatrais, algunhas escenificadas no teatro estudiantil que funcionaba entón na Facultade de Letras.

Pero Compostela foi tamén o lugar de encontro de don Antonio co Seminario de Estudos Galegos. Nel, o noso persoeiro tivo a oportunidade de desenvolver unha

vocación investigadora que xa agromara na etapa pontevedresa no seo da Sociedade da Lingua. Así nos fala do seu achegamento ó Seminario:

Membros do Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento nos anos sesenta. Entre eles figura Antonio Fraguas (cuarto de pé empezando a contar pola dereita).

O primeiro ano que vin para aquí eu non fun para o Seminario, pero fun a todas as reunións científicas que celebraban na aula número catro, a aula que tiña don Salvador Cabeza de León, que era o presidente do Seminario de Estudos Galegos. Eu non *iba* porque eu pensaba na Sociedade que fixeramos nós (A Sociedade da Lingua de Pontevedra)... Veu Losada, e Losada díxome: «Bueno, hay que ir al Seminario». «*Bueno,*» —dixen eu— «se podo»... Ó curso seguinte veu Sebastián e don Antonio Losada díxolle: «Teneis que ir para el Seminario». Sebastián díxome: «Temos que ir ó Seminario, dixo Losada que temos que ir». «*Bueno,* pois vamos».

O Seminario estaba establecido entón no [que hoxe é] Instituto Rosalía de Castro... Na primeira clase estaba o Seminario [na zona onde hoxe se atopan as escaleiras situadas á dereita da entrada, e con porta á rúa, hoxe tapiada, tamén no lateral dereito do edificio]. Non era máis que unha aula. Alí había unha mesa larga, un ficheiro, e outro ficheiro no que estaban nomes de revistas e eso... Cando veu Cambó ó Seminario, foi buscar no ficheiro a papeleta de Alfredo Brañas, e dixo: «A este hombre le debo mi actitud política, toda mi actitud política. Era un hombre genial y convencía a los oyentes».

No Seminario, estaban xa con máis capacidade de dirección Filgueira e Fermín Bouza-Brey. Filgueira era quizais o que máis mandaba, o que máis ordenaba, o que máis distribuía as cousas... Hai que ter en conta que, cando se fundou o Seminario, había dúas correntes; unha, os que dicían que había que estudar *sólo* as cousas de Galicia, e outros que había que estudar todo. Os que opinaban de Galicia non eran separatistas, ninguén era nada politicamente, se eras algo politicamente serías fóra, porque no Seminario ninguén era nada. Pero, ¿por que opinaban que *sólo* Galicia?; porque hai tanto que facer en Galicia, se se metían en cousas de fóra quedan [sen facer] as cousas de Galicia.

A catalogación dos castros foi o primeiro que tivemos que facer Sebastián e mais eu. Houbo un congreso do Seminario en Pontevedra e, cando se estaba celebrando, Cuevillas deu a orde: «Fraguas y Sebastián a Lalín». Fixouse o día, non valían peros nin nada, cumpríanse as ordes ... Primeiro estúdiouse a comarca de Deza, que se perdeu todo o que estaba feito... Cando parecía que estaba rematada a terra de Deza, fomos a Melide, e a terra de Melide fíxose toda.

Un primeiro comentario imprescindible é que don Antonio non se integrou inmediatamente no Seminario, senón que tardou un tempo. Como el nos di, sentíase aínda vencellado á Sociedade da Lingua de Pontevedra. Pero a intervención de Losada Diéguez (como vimos, o seu mentor e mestre dende tempos do bacharelato) fai que Fraguas e Sebastián González ingresen naquela institución. A nacente vocación pola investigación, que xurdira en

Pontevedra, confírmase agora; o catálogo dos castros galegos, unha das misións que se impuxera o Seminario, vai contar a partir de 1926 coa colaboración destes dous persoeiros. Resulta ben curioso que, nunha institución nada da iniciativa dun fato de estudantes no ano 1923, houbera unha disciplina e rigorosidade tan forte como a que nos fai ver don Antonio: as ordes cumpríanse sen discusión. Se o Seminario fixo cousas boas no campo da investigación sobre Galicia, isto

débase precisamente a este rigor que se impuxeron os seus membros, e que é modelo intemporal aínda aproveitábel no presente.

A memoria de don Antonio evoca, por outra parte, grandes persoeiros do Seminario, como Filgueira Valverde, activo e reverenciado home da nosa cultura morto recentemente que, como di Fraguas, xa daquela “era o que máis mandaba”. Tamén cita como cabeza do Seminario outro dos seus máis preclaros fundadores, Fermín Bouza-Brey, e o patriarca da nosa prehistoria, o gran Florentino López Cuevillas. De todos eles hai abundantes referencias e non precisan de comentarios, nin insistir na súa significación para a historia da cultura galega.

É interesante, con todo, a alusión a Cambó, líder rexionalista catalán.

Cando vin para Santiago, vin porque Sebastián díxolle ó decano que eu quedara na casa e que estaba moi preocupado pensando se marchar a América... ¡Que facía eu na aldea! Nada... entón dixeron: teño un camiño, América, ir ó Brasil ou ir a Cuba. Entón Bustamante [bibliotecario da universidade e profesor no instituto, díxome]: «Non, que veña para Santiago. Hai unha axudantía [no instituto], que me substitúa». E fun substituído. Había unha clase de gramática e desempeñei esa cátedra de gramática... Paréceme que non había notas sequera nesa *asignatura*. Había outro grupo no que tiña nada máis que estar cos rapaces... era un sitio onde os rapaces estudiaban e, se non querían estudar, lían. Eso foi o primeiro ano. Na facultade tiña unhas prácticas, e fun defendendo o curso.

No segundo curso xa tiven máis que facer. No terceiro ano fixen oposicións a auxiliar na facultade. Ganei a oposición e empecei a desempeñar o cargo. Ó mesmo tempo daba clase (eso facíámolo catro ou cinco profesores da universidade) na

Ben sabido é que o primeiro catalanismo da fin do século XIX e comezos do XX asumiu con admiración as propostas contidas no libro *El regionalismo* de Alfredo Brañas, difundido nos círculos políticos cataláns e seguido en moitas das súas propostas.

• • •

Unha vez rematados os estudos universitarios, don Antonio retorna ó seu Cotobade natal. Como el mesmo nos comenta, estivo a punto de retomala vella idea de emigrar a América, a Brasil ou Cuba, porque non atopaba maneira de exercer aquí a profesión para a que estaba facultado. De novo aparece na súa descrición biográfica a figura do seu bo amigo Sebastián, agora como mediador para que el poida iniciarla súa andadura docente, evitando así que o profesor Fraguas se vira obrigado a come-lo pan dos emigrantes.

Academia Xelmírez... No ano 1933 fun facer os cursiños a Madrid; *ganei* praza e marchei para o Instituto da Estrada. E alí estiven ata o ano 36. No ano 36 veu a hecatombe, e asunto concluído.

Nas palabras de don Antonio hai un eco do que eran os primeiros pasos dun profesor na década dos trinta. Cómpre destaca-la combinación da docencia en diversos niveis e centros (universidade, instituto, academia privada), moi común nunha época —ben distinta á presente— na que o profesorado dos institutos e o da universidade estaban fortemente vencellados, e, por qué non o dicir, na que a cativeza dos soldos era tal que soamente se podía sobrevivir dignamente exercendo en diversos postos. A cátedra que don Antonio obtivo na Estrada era nos chamados Institutos Locais, creados nos anos trinta dentro dunha política do goberno republicano encamiñada a ampliar este nivel de ensino. Na Estrada, don Antonio levou a cabo un

importante labor docente ata que, como el di, “chegou a hecatombe”.

5. UNHA LONGA E PROBLEMÁTICA POSGUERRA

Destituído do seu posto polas autoridades do novo réxime, fichado como ameaza política, don Antonio establécese en Santiago e exerce no ensino privado, dunha maneira un tanto clandestina. Pero neste período de posguerra o profesor Fraguas ten a posibilidade de reinicia-lo seu encontro coa investigación, a partir do ano 1944, unha vez fundado o Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento, dependente do CSIC. Sobre as orixes desta institución, don Antonio conver-sou da maneira seguinte:

O Instituto Padre Sarmiento formouse cunha ilusión de estudio das cousas de Galicia. Don Francisco Javier Sánchez Cantón escribiulle a Cordero Carrete, que era gran amigo del, dicindo que lle preguntase a algúns amigos, a algúns investigadores, se podería facer un centro de estudos que substituíra o Seminario de Estudos Galegos. Contestou [despois de falar, entre outros, con don Anonio], que eso era moi difícil... Pero díxolle que lle escribise, por exemplo, a Otero Pedrayo, ó deán [don Salustiano Portela Pazos], e... en fin, a Filgueira. Filgueira dixo que si en seguida, que se fixese. O deán dixo que estaba disposto a colaborar... Falaron co ministro, e díxolles que si. Fundouse e a min nomeáronme en seguida para coidar dos libros. Os libros estaban na universidade. Foron todos para a Rúa Nova [á casa da Balconada]... E alí, de noite, eu fun catalogando todo o que había; e alí acompañábame Couceiro Freijomil, que estaba preparando o seu famosísimo dicionario alfabético de escritores. Empezaron as obras [no edificio anexo a Fonseca, actual sede do Instituto]... Foise facendo e botaron os primeiros estantes para os libros.

Otero Pedrayo, Vicente Risco e Cuevillas entraron axiña no Instituto; con eles entrou tamén Xocas.

Don Antonio lémbra-nos aquí cousas sabidas arredor do nacemento do Instituto de Estudos Galegos, que xorde como institución herdeira do vello Seminario de Estudos Galegos no campo das humanidades. Xunto cos persoeiros que cita don Antonio, tamén foron activos fundadores e colaboradores do centro outros, como Fermín Bouza-Brey, Abelardo Moralejo, Paulino Pedret e Xesús Carro; é dicir, que boa parte da plana maior do Seminario se integrou no novo centro e incorporou a el o espírito do seu antecesor, resumido no principio de traballar por Galicia e a cultura de maneira intensa e desinteresada. No remate dos anos sesenta, e da man de Fermín Bouza-Brey, comezamos a traballar no Instituto un fato de mozos, entre os que se atopaba quen isto escribe. E podo asegurar que esa vella filosofía do centro estaba entón plenamente vixente. Os homes do Instituto, coma os do Seminario (que eran case os mesmos), combinaban a cortesía co rigor da ciencia, e estaban ben lonxe da soberbia académica á que nos teñen acostumados algúns profesionais que basean o seu cientificismo no feito de figuraren en nómina, construíndo endogrupos moi arredados do espírito aberto dos investigadores que estamos a citar. Hai que advertir que no presente se está a elaborar un novo planeamento para o Instituto (sen contar

directa e activamente cos seus membros, cousa que non sucedería no vello Seminario), no que se corre o risco de traizoar ese vello espírito que foi norte da institución durante a súa xa dilatada historia. No nome de novas necesidades e de crecentes realidades, parece que o edificio moral construído por tódolos persoeiros citados ameaza co derrubamento se non se perfilan axeitadamente as directrices que parece que presidirán o proceso. Penso que iso non lle agradaría moito nin a Bouza-

Antonio Fraguas falando nun acto público ó aire libre, xa xubilado do ensino, a finais dos anos setenta ou principios dos oitenta.

brey, nin a don Xesús Carro... nin ó noso querido don Antonio.

• • •

Como xa anunciamos, don Antonio foi tamén un activo docente ata a súa xubilación no ano 1975. Anos

difíciles foron para el os corenta e comezos dos cincuenta, algo máis tranquilos os sesenta e setenta, cando o seu labor comeza a ser recoñecido e os seus perseguidores políticos decaen comestos polo tempo. Todo isto nolo explica el do xeito seguinte:

... Fora cando me suspenderan a min na segunda oposición, cando estaba discutindo o segundo posto. E chegou unha denuncia de que era comunista *perigroso*, e, no acto, suspendéronme. E díxome o director do Instituto San Isidro: «A usted le ha hundido la política. El tribunal le respeta a usted muchísimo, tiene a usted en gran consideración, pero la política no le dejó ser [catedrático de instituto]».

Coas portas pechadas no ensino público, o profesor Fraguas vese obrigado a dar clases privadas, primeiro nuns locais na rúa da Troia e logo na Academia Menéndez Pelayo, no pazo

da Algalia de Abaixo. Respectado e querido polos alumnos, non logrou, con todo, librarse aquí do acoso ó que era sometido por desafecto ó réxime:

... Primeiro eu puxen un estudio na Troia... fronte mesmo da Casa da Troia. Aí empezaron a ir antigos alumnos da Estrada... Viñan estudar para *maestros* e deilles clase... Logo púxenme tamén a dar clase para os alumnos do Instituto.

Pero eu acoplárame a un crego que era licenciado en Filosofía e Letras... Veu para xunto de min e demos clase alí. Ademais del, trouxo outro de latín... Empezamos na Troia, e, no pazo onde estivo o *xuzgado*, fundaran un colexio un grupo de individuos; e, repentinamente, baixan a bandeira e ofrécennos o colexio a nós. Eu non podía dar clase, podía dar clase clandestinamente, a min estábame prohibido dar clase. Entonces mercouse esa academia e fomos para a Algalia de Abaixo... Tan pronto *saleu* o nome da Academia Menéndez Pelayo... ¡paf! ... chegou un inspector de Facenda ou non sei que. Rodearon aquilo. Veu cinco ou seis veces un policía a ver se eu era dono de non sei que cousas... Por fin, non sei que cousa veu polo *xuzgado*, e era Fermín (Bouza-Brey) o xuíz, e *zanzou* a cousa, e acabouse. A academia estivo alí ata que eu *salín* catedrático, e incluso un tempo máis.

Pasado o vendaval dos anos corenta, xa no entrante dos cincuenta, don Antonio consegue, á fin, obter praza no corpo de catedráticos de instituto de ensino medio; é destinado a Lugo primeiro e, máis tarde, a Compostela. Tamén conversamos

sobre as súas experiencias neste novo posto docente, así como dos cambios no ensino. Estas son algunhas das súas palabras, nas que se aprecia un don Antonio continuador de vellos mestres como Losada Diéguez, e amante sempre de explica-las cousas con sinxeleza:

Bueno, o ensino é sempre igual. Cambiaron os sistemas. Suspendeuse, por exemplo, o exame de ingreso, cousa que a min paréceme que non se debera suspender. Era o único exame que eu mantería vivo. Para min, eu procurei facer sempre o mesmo. Algunha vez recordo que pasei os meus apuros dicindo o que me parecía que era... Eu fun cos rapaces [do instituto de Lugo] ó pedregal de Irimia, e... a pregunta consabida: «Don Antonio, ¿de qué son estas piedras?». Contestación miña: «A mi me parece de un glaciar»... Eu miraba para as caras deles e vía que: «Bueno, don Antonio no sabe nada de esto, cómo va a ser esto de un glaciar»... Non hai moito tempo que unha profesora dixo: «Hay que advertir que este señor, antes de que nadie dijera que aquello era de un glaciar, el dijo a sus alumnos que aquellas piedras eran de un glaciar».... ¡Canto sinto que non estiveran alí os alumnos!

6. A XEITO DE REMATE

A conversa continuou e don Antonio puxo diversos exemplos de como el explicaba as cousas na clase, o que me trouxo fondas lembranzas do ano que pasei de alumno seu en Lugo, cando aprendín con el os montes de Galicia, que aínda lembro de corrido: Faladoira, Capelada, Loba, Cova da Serpe... Porque era un profesor que poñía en práctica na clase unha aprendizaxe baseada no coñecemento do contorno próximo. Como el nos dixo nesta conversa: “*os rapaces din: ríos, o Miño, o Duero, o Tajo, o Guadiana... os demais son regatos. O Tambre, o Ulla, o Lérez, nada, eso é conto... Eso,*

claro, obriga a cambiar un pouco as cousas [por parte do profesor]”. En resumo, practicou calada e humildemente a estratexia didáctica de abri-llos ollos dos alumnos fronte ó contorno próximo. E, con iso, contribuíu a construír unha identidade galega e unha autoestima que todos temos que agradecer, que xa Galicia lle está agradecendo, aínda que serodiamente. Ó final a verdade reluciu e as vellas feridas de don Antonio están xa cicatrizadas, por moito que as marcas non deixen de lembrar cousas tristes de cando en vez. Quizais a parte máis molesta e incómoda do labor docente é o tarde que nos damos conta do inmenso labor levado a cabo polos nosos profesores

no proceso de formación do home. Ás veces, cando nos decatamos disto, xa é demasiado tarde. Tampouco a Administración mostra un especial interese por premia-lo esforzo do profesor (menos aínda o do profesor-investigador), e cando o fai é programando unhas pretendidas “carreiras docentes” que para moitos son unha verdadeira farsa. Don Antonio tivo a

fortuna de ver premiado o seu labor como docente, como investigador e como home de cultura, algo que mereceu ó longo da súa vida. Ledo nesta nova situación, é mágoa que o recoñecemento non lle fora chegando pouco a pouco, alá naqueles tempos de angustias e estreituras que quedan plasmados nas súas declaracións anteriores.

